

Türk arənləri

KAT İL XAQAQAN TUĞBIR

Birinci Türk xaqanlığının (552-630) həm uğurlu, həm də müdhiş taleyi Kat İl xaqan Tuğbırın hakimiyyəti illərinə düşür.

Çin salnamələrində Çulo adlandırılan Sibir xaqan 620-ci ildə vəfat edir. Taxta onun Çin mənbələrində Dubı adlandırılan qardaşı Dubı (göytürk dilində d səsi söz başında işlənmiş) taxta çıxır. Çin salnaməsinin yazdığına görə, o, taxta çıxdıqdan sonra Xeli (salnamədə Xyeli yazılmışdır; göytürk dilində x səsi olmamışdır) adını qəbul edir. Bu xaqanın türk adı Kat İl xaqan Tuğbırdır.

Kat İl xaqanın hakimiyyəti illəri türk dövlətinin həm yüksəlişi, həm də tənəzzülü, dağılması dövrüdür. Hələ Sibir xaqanın hakimiyyəti dövründə telə qəbilələr ittifaqına daxil olan uyğur, buğu, tonra və bayırsu qəbilələri birləşib Yağlakarın başçılığı ilə üsyan etmişdilər. Üsyan uğurla nəticələnmişdi. Böyük çölün şərq hissəsi üsyançıların əlinə olduğu üçün Kat İl xaqan ordasını (paytaxtını) Vu-yuandan şimala Xanqaya köçürməyə məcbur olur. Sibir xaqanın oğlu 10 min yurtla Ordosa köçüb məskən saldıqdan sonra Linçjou dairəsi türklərə Çin dövləti arasında sərhəd olur. Xaqan Sibir xaqanın oğlu şabobiyə Tulı xan adı verir və onu dövlətin şərqində yerləşdirir. Qardaşı Sibir xaqan kimi, Kat İl xaqan da Çinin Suy sülaləsinin tərəfdarı idi və çevriliş nəticəsində hakimiyyətə gələn Tan sülaləsinə düşmənçilik hissələri bəsləyirdi. Kat İl xaqan atası və böyük qardaşının topladığı çoxsaylı və yaxşı təchiz edilmiş orduya arxalanaraq Çin imperiyası ilə təkəbbürlə danışırdı. Çin salnaməçisi türk xaqanına antipatiyasını gizlətməyərək yazır: «Bütün köçəri xalqlardan bir dərəcə yuxarı duraraq o (yəni, Kat İl xaqan - Ə.R.), Orta dövlətə nifrətlə baxırdı, məktubda da, sözdə də dikbaş danışırdı. İmperator (Tan sülaləsinin birinci imperatoru Qao-tsu nəzərdə tutulur - Ə.R.) o vaxt imperiyada qayda-qanunu bərpa etməklə məşğul idi; buna görə də xanın qarşısında alçalmağa və böyük hədiyyələr verməyə məcbur idi: çoxlu hədiyyə və təltiflərə baxmayaraq, xan hələ üstünlük narazı idi və yeni hüduduz tələblər irəli sürürdü».

621-ci ildə Kat İl xaqan Çin sərkərdəsi Yuan-Qün-çjanla birləşib Yanmin şəhərinə basqın edir, lakin bu basqın Çin ordusu tərəfindən dəf edilir. Xaqan həmin ilin yayında Çinə ikinci dəfə hücum edir. Bu dəfə Çin qoşunlarını darmadağın edir. Çinlilər türklərdən bir nəfər də əsir tuta bilmirlər.

Kat İl xaqanın hakimiyyəti illərində türk dövləti yenə də tərəqqi edib yüksəlməyə başlayır. Türklər tez-tez Çin ərazisinə basqın edir, bol qənimətlə geri qayıdırdılar. Türk dövlətinin öz keçmiş qüdrətini bərpa edəcəyinin əlamətləri getdikcə aydın sezilirdi. Lakin bu zaman dövlətdə yenə də ikitərəfli başlanırdı. Çinlilərin təhriki ilə bayırku, xoyxu (uyğur) və seyanto qəbilələri (hər üç qəbilə telə qəbilə ittifaqına daxil idi) üsyan qaldırırdı.

Türklər və uyğurlar bir dildə danışırdı: bunu göytürk (Orxon-Yenisey) və qədim uyğur abidələrinin dilini müqayisə etdikdə aydın görmək olar; məsələn, Kül tigin və Moyun Çor (birincisi göytürk, ikincisi qədim uyğur abidəsidir) kitabələrinin dili arasında, demək olar ki, heç bir fərq yoxdur. Hər iki qəbilə ot və suyun bolluğundan asılı olaraq, eyni cür köçəri həyat keçirir, mal-qaralarını ot və su bol olan yerə aparırdı. Tədqiqatçıların yazdığına görə, türk və uyğurlar arasındakı oxşarlıq bununla da bitirdi və qalan hər şeydə onlar bir-birindən bir az fərqlənirdi. Həmin bu azacıq fərq onların bir xalq kimi birləşməsinə mane olurdu. Hər şeydən əvvəl türklərlə uyğurların mənşəyində bir az fərq vardır. Türklərin mənşəyi də, uyğurların mənşəyi də insandan və qurddan götürülür, lakin türklər öz mənşəyini insan oğlu və dişi qurddan, uyğurları isə erkək qurd və insan qızından

götürülür. Lakin ilk baxışda mənasız görünən (hər iki əsətdə insan və qurd qəbilənin əcdadıdır) bu kiçik fərqin böyük mənə əhəmiyyəti vardır. VI yüzilliyin mənə simvolikasına görə, cins müəyyənəyənədir prinsipi. Qədim türklərin anlayışına görə, Göy atadır, Yer anadır. Kül tigin abidəsini yadınıza salın: «Üstdə mavi göylər, altı qonur yer yarandıqda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış». Buna görə də türklərdə olduğu kimi Göyləri insan hesab etmək, yaxud uyğurlarda olduğu kimi, Göyləri heyvan hesab etmək o qədər də əhəmiyyətsiz deyildi. Əsətdəki bu kiçik fərq təsadüfi deyildi: antropologiya bu iki qəbilənin müxtəlif mənşəli olduğunu təsdiq edir. VI-VIII yüzilliklərin bütün türk qəbilələrinə nisbətən türklər ən çox monqoloid irqinə mənsub olanlardır. L.N.Qumilyev yazır: «Tbilisini mühasirə etmiş türk sərkərdələrini təhqir etmək üçün gürcülər «nəhəng balqabaq gətirdilər, onda hunların çarının şəklini çəkdiilər - bir arşın eninə, bir arşın uzununa; kirpiklərinin əvəzinə heç kimin görə bilməyəcəyi bir neçə budaq çəkdiilər; saqqal yerini eybəcər şəkildə çıpaq qoydular; burun pərələrinin yerini bir dirsək enində qoydular, bıqlarda seyrək tüklər...» Bu şübhəsiz, fərdi yox, şarlaşdırılmış iri cizgilər idi». Uyğurlar isə öz əcdadları di qəbilələri kimi kürən və avropoid xalqlardan idilər. Çin şəkillərində uyğur qalın burunlu, böyük gözlü, alt dodaqlarından başlanan saqqalı olan, qalın bıqlı və qalın qaşlı təsvir edilir. Arxeoloji qazıntılar da qədim uyğur qəbilələrinin avropoid irqinə mənsub olduğunu sübut edir. Bu iki xalqın psixologiyasında da fərq vardır. Hər iki xalq cəngəverdir, lakin türklər intizamlı olduqlarından öz hərbi rəhbərlərinin ardınca getdikləri halda, uyğurlar öz azadlıqlarını qəhərmanlıqla müdafiə etməyi bacarır, qələbə çaldıqdan sonra idarə edilmək bacarığını (intizamı) itirir və öz evlərinə (daha doğrusu, köçlərinə) dağılır və düşmənə özünə gəlmək, yenidən təşkil olunmaq və mübarizə aparmağa hazırlaşmaq imkanını verirdilər. Kat İl xaqanın hakimiyyətinin çiçəkləndiyi və türk xaqanlığının öz əvvəlki qüdrətini bərpa etməyə başladığı bir zamanda həmin bu uyğur qəbiləsi və ona qoşulan daha iki telə qəbiləsi üsyan qaldırırdı. Heç şübhəsiz ki, bu üsyanın Çin diplomatiyasının əli vardı, çünki bu vaxt türk xaqanlığı ilə Tan (Çin) imperiyası arasındakı münasibətlər xeyli gərginləşmişdi.

Çin imperiyası ilə gərginlik yaratmaq üçün xaqan Çinin devrilmiş Suy sülaləsinin tərəfdarlarına hər cür kömək edirdi. Bundan başqa, Kat İl xaqan daha iki qüvvəyə arxalanırdı. Şərqdə kitay və tatabi qəbilələri üsyanında iştirak etmərdi və xaqana sadıq idi. Bu iki qəbilə VII yüzilliyin 20-ci illərində tolis qəbilə ittifaqını təşkil edirdi. Onların başında Sibir xaqanın oğlu və xaqanlıqın vəliəhd Şibobi xan dururdu. Kitaylar tan sülaləsinə düşmən münasibət bəsləyirdi, tatabi qəbiləsi isə Çin taxtına namizədlərdən biri (Qao Kay-dao) ilə ittifaqda idi və birlikdə Çinin daxili basqın etmişdilər. Xaqanın ikinci müttəfiqi Toqon idi. Tan sülaləsi devrildikdən sonra Toqon istiqlalçılıq qazanmışdı. Toqonlular tabğaclardan (çinlilərdən) və qərbi türklərdən xeyli ziyan çəkdiikləri üçün şərqə türk xaqanlığının müttəfiqi idilər.

Tan sülaləsindən olan Çin imperatoru türklərin hərəkətindən bərk qorxuya düşür. Salmaməçi yazır ki, imperator təkcə paytaxtda səkkiz diviziya təşkil etdi. Salmaməçi diviziyaların adlarını sadalayır və dislokasiya yerlərini göstərir. Hər diviziya şərq və qərbi olmaqla iki diviziyaya bölünürdü, beləliklə, 16 diviziya alınır.

622-ci ildə xaqanlıqla imperiya arasında sülh bağlanırdı. Müqaviləyə görə, imperator böyük miqdarda qızıl alıb türk əsirlərini, o cümlədən, xaqanın səfəri Jo-

xan (göytürk dilində j və x samitləri yoxdur) tigin (kimliyi mənə məlum deyil) əsirlikdən buraxır. Bu hadisəni L.N.Qumilyev başqa cür izah edir: «imperator Qao-tsu (Li Yuan) dünyada hər şeydən çox belə zamanda (səhbət 621-ci ildə Lohan ətrafında Çin sərkərdələri Van Şi-çun və Dau Qəndə ilə imperator qoşunları arasında döyüşlərdən gedir - Ə.R.) türklərlə (göytürklərlə - Ə.R.) ittilafdan qorxurdu, lakin tamamilə düzgün olmayan yol seçdi. O, dostluq yaratmaq üçün Kat İl xaqana zəiflik və qorxaqlıq gördü və Tan elçilərinə həbsxanaya saldı. Buna cavab olaraq Çananda iki türkün (göytürk - Ə.R.) əyanını - Jexayı və Aşidə tiginə həbs edib həbsxanaya atdılar, bununla da müharibə üçün bəhanə verdilər». Türk qoşunları Şansi əyalətinə soxulub, oranı viran qoydular. Tabğaç (Çin) qoşunu darmadağın edildi, sərkərdələri əsir alındı. Düzdür, imperatorun başçılıq etdiyi qoşun Lohan ətrafında qiyamçı sərkərdələr üzərində qələbə çalır, lakin bu, vəziyyəti o qədər də yaxşılaşdırmır. Lohan ətrafında məğlub olan qiyamçılar özlərinə yeni sərkərdə (Lu Xəy-da) seçərək mübarizəni davam etdirirlər. Onlar türklərin köməyi ilə 622-ci ildə Şandun əyalətinə soxulurlar. Türklərin əsas qoşunları Binçjouya hücum edir. Çin qoşunları əks hücum keçib Mai qalasını azad etməyə təşəbbüs göstərirlər. Lakin Kat İl xaqan bir neçə on min əsgərlə Lü Xəy-da ilə birləşib hökumət qoşununu mühasirəyə alaraq bir neçə adamı, o cümlədən, qoşunun başçısını, Çin sərkərdəsi Da-tini öldürür. Türklər müvəffəqiyyətlərini daha da inkişaf etdirərək Yanmin şəhərini tutur, Fınçjou və Luçjou əyalətlərini viran qoyur və hər iki cinsdən olan 50 min adamı əsir tutub çölə aparırlar. N.Y.Biçurinin yazdığına görə, türklər 5 min əsir aparırlar. Bu əməliyyatda xaqanın rəhbərliyi altında 150 min türk süvarisi vuruşurdu. Bir neçə minlik süvari dəstəsi isə Yuacjou və Linçjou əyalətlərini çapıb-talamaqla məşğul idi. Çin imperiyası türklərin hücumunun qarşısını almaq üçün böyük səfərbərlik elan edir. Vəliəhd şahzadə Li Qən-çən və onun kiçik qardaşı, heç şübhəsiz, Çinin ən görkəmli sərkərdəsi Li Şimin türklərin irəliyə soxulan bir neçə dəstəsini məğlub edir, bununla da xaqan qoşununun əsas qüvvələrini geri çəkilmək məcburiyyətini qarşısında qoyur. Çin salnaməçisi bu döyüşdə iştirak edən bütün Çin sərkərdələrinin adlarını sadalayır, kimin haradan hücumla başladığını, nə qədər adam öldürdüyünü, əsir aldığını, nə qədər qənimət ələ keçirdiyini mühasib dəqiqliyi ilə göstərir. Eyni zamanda Kat İl xaqan da böyük səhvə yol verir: o, müvəffəqiyyətlərini genişləndirib müharibəni qələbə ilə başa vurmaq əvəzinə Çin sarayından çoxlu hədiyyə alıb sülh bağlayır. Burada istər-istəməz Kül tigin kitabəsində türklərin çinlilərin yumşaq hədiyyəsinə (və şirin sözünə) aldanıb külli miqdarda qırılması haqqında olan sözlər yada düşür. Bu, xaqanın taleyüklü səhvi idi: türklər hücum sürətini itirir, çinlilər isə qüvvə toplayıb Çin qiyamçılarını və türk ordularını ayrı-ayrılıqda məhv etmək üçün vaxt qazanırlar. Bu səhv türk xaqanlığının süqutunun başlanğıcı oldu.

623-cü ildə qiyamçı Çin sərkərdələrinə Xəy-də, Qun-çjan və başqaları kiçik dəstələrlə mərkəzi hökumətə qarşı mübarizəni davam etdirirlər. Lakin bunun o qədər də strateji əhəmiyyəti yox idi. Çin imperatorunun vəliəhd şahzadə Li Qən-çən müxtəlif vasitələrlə (pulla, vədlə, intriqa ilə və s.) qiyamçı sərkərdə Lü Xəy-danın ordusunu dağıtmağa müvəffəq olur. Xəy-danın yaxın adamları onu tərkdir, qalanları isə onu tutub mərkəzi hökumətin əlinə verirlər. 623-cü il fevralın 7-də Lü Xəy-da edam edilir. Təxminən eelə həmin vaxtda türklər qərbdəki müttəfiqləri Toqonu itirirlər - 623-cü ilin əvvəllərində imperator ordusu toqonluları məğlub edir

və heç kimi əsir götürmür, hamını qırır; yalnız bir neçə qurtulub dağlara qaça bilir.

623-cü ilin payızında türklər Çin torpaqlarına yenə də basqın etməyə başlayırlar. Ancaq indi vəziyyət dəyişmişdi: türklər Çinin daxili dək müttəfiqlərini - Çin üsyançılarını və Toqonu itirmiş, Çin imperiyası ilə təkəbbək qalmışdılar. Digər tərəfdən, çinlilər onlara verilmiş vaxt imkanından səmərəli istifadə etmiş və hərbi əməliyyatlara yaxşı hazırlanmışdılar. Buna görə də vuruşan tərəflər bir-birinin üzərində üstünlük qazana bilmirdilər. 624-cü ildə Kat İl xaqan və vəliəhd Tulı (Şibobi) birləşmiş qüvvələrlə hücum keçir. Onların düşəncəsi Yançjouan cənub-xeyli məsafədə uzanır. Türk ordusu öz qüdrəti ilə hamını lərzəyə salırdı. Bu ordunun qarşısını almaq mümkün deyildi. Onların qarşısını Çin ordusunun iki korpusu alırdı. N.Y.Biçurinin yazdığına görə, Çin korpuslarına Tsin-van və knyaz Yuangi başçılıq edirdi. L.N.Qumilyev isə korpuslara imperatorun ortancıl oğlu Li Lun-kinin rəhbərlik etdiyini göstərir. Hadisələrin digər təsvirlərində üslub fərqlərini nəzərə almasaq, o qədər də kəskin fərqlər özünü göstərmir.

Qaynaqların yazdığına görə, leysan yağışlardan sonra daşqın olmuş, ordunu təchiz etmək çətinləşmişdi. Hadisələrin sonrakı gedişini Çin salnaməsi belə təsvir edir (mən sərkərdələrin adlarını N.Y.Biçurinin əsərindəki kimi yox, L.N.Qumilyevin əsərindəki kimi verəcəyəm): «Qoşun Binçjouda yerləşmişdi. Xanlar qəfildən 10000 süvari ilə gəldilər; Vu-lun-ban yaxınlığında düzəldilər və bir neçə yüz süvari döyüşə başlamaq üçün irəli çıxdı. Bütün korpusun üzü dəyişdi. Li Şa-min (N.Y.Biçurində: Tsin-van - Ə.R.) yüz nəfər süvari ilə düşmənin qabağına çapdı və qışqırdı: «Saray türklərin (türklərin - Ə.R.) qarşısında nankor olmamışdır; bəs nə üçün daxil bu qədər uzaq (dərin) soxulmuşsunuz. Mən Li Şi-minəm (N.Y.Biçurində: Tsin-vanam - Ə.R.), buna görə də özüm xanlarla vuruşmağa gəlmişəm. Döyüşmək qərarına gəlməmişəm, mən yalnız yüz süvari iləyəm. Boş yerə bu qədər qırğın salmaq mənasızdır». Xyeli (Kat İl xaqan - Ə.R.) gülümsədi və bir söz belə demədi.

Sonra knyaz Tulının yanına çapdı və dedi: «Sən nə vaxtsa mənimlə əhd etmişdin ki, böyük təhlükədə bir-birimizə kömək edək, indi isə çəkdiyimiz xoş rəhiyəli maddənin heç iy qalmamışdır. Məsələni birdəfəlik həll etmək istəmirsənmi?» Tulı da cavab vermədi. Knyaz çayı keçmək istədi. Xyeli (Kat İl xaqan - Ə.R.) gördü ki, knyazın qoşunu azdır; həm də onun Tulı ilə səhbətini eşitdi; buna görə də daxildən Tulıdan şübhələnməyə başladı və o dəqiqə bunları knyaza demək üçün çapar göndərdi: «Qoy knyaz məndən şikayət etməsin.

(Davamı var)

Əbülfəz RƏCƏBLİ,
filologiya elmləri doktoru,
professor